

K 145.578
3

არქეოლოგიური კვლევა-ძიება
საქართველოში 1969 წელს
АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ
В ГРУЗИИ В 1969 ГОДУ

„მეცნიერება“ — „მეცნიერება“
თბილისი 1971 Тбилиси

ხანგრძლივი ტექნიკური დაბრკოლების (მაღლიდან მიწის გა-
ტანის დიდი სიძნელის) დაძლევის შემდეგ თბილისის დედაციხეზე
კვლავ და გაცილებით უფრო გაცხოველებით უნდა წარიმართოს
არქეოლოგიური თხრა.

ბ. ლამბაშიძე

**ინგუშეთის ქრისტიანულ ეკლესიებში („თხაბა-ერდი“
და „ელბი-„ერდი“) ჩატარებული არქეოლოგიური
კვლევა-ძიების ანგარიში**

მთიან ინგუშეთში, მდ. ასის ხეობაში შემორჩენილია ქრისტი-
ანული ტაძრის თხაბა-ერდის ნანგრევები. იგი მე-18 ს. გასულიდან
მკვლევართა ცხოველ ყურადღებას იქცევს. განსაკუთრებით აღსა-
ნიშნავია დ. ბაქრაძის, ვ. მილერის, ე. კრუპნოვისა და მეტადრე კი
გ. ჩუბინაშვილის ღვაწლი იმ ეკლესიის შესწავლის საქმეში.

აკად. გ. ჩუბინაშვილმა ძეგლი შეისწავლა არქიტექტურის ის-
ტორიის, საქართველო-ინგუშეთის ურთიერთობის ისტორიისა და
ეპიგრაფიკის თვალსაზრისით. მისი აზრით, თხაბა-ერდი არის ქარ-
თული კულტურის ძეგლი, რომელსაც ახასიათებს ზოგერთი ლო-
კალური, ინგუშური თავისებურება. ავტორმა გამოყო ტაძრის მშე-
ნებლობის ისტორიის სამი ხანა: VIII—IX სს., X—XI სს. მიჯნა
და გვიანი შუა საუკუნეები, დაწყებული XV—XVI სს. (Г. Н. Чуби-
нашвили, «К вопросу о культурных связях Грузии и Ингуше-
тии», 1941).

ჩაჩნეთ-ინგუშეთის ასსრ კულტურის სამინისტროს თხოვნით,
1969 წ. ზაფხულში თხაბა-ერდის სარესტავრაციო სამუშაოები დაი-
წყო საქართველოს სსრ კულტურის სამინისტროსთან არსებულმა
სპეც. სამეცნიერო-სარესტავრაციო სახელოსნომ არქიტექტორ
ლ. ხიმშიაშვილის პროექტით. გაწმენდითი სამუშაოების ჩასატა-
რებლად მიწვეულ იყვნენ არქეოლოგები რ. რამიშვილი და გ. ლამ-
ბაშიძე.

ეკლესიის გაწმენდა, რაც ჩატარდა მისი საავარიო მდგომარე-
ობის გათვალისწინებით, გასამაგრებელი სამუშაოების პარალელუ-
რად, შეეხო თვით ეკლესიას და შემოგარენს, ეკლესიიდან 2—6 მ
დაცილებით. 1969 წ. ძეგლი მთლიანად ვერ გაიწმინდა.

ეკლესიის შიგნით თხრისას აღმოჩნდა: კრამიტის ნატეხები, სარ-
დიონის მძივი და რკინის ბრტყელი, ყუნწიანი ისრისპირი. ეკლე-

სიის გარშემო თხრისას აღმოჩნდა: რკინის 6 ისრისპირი (ბრტყელი და ოთხკუთხა მოყვანილობისა, ყველა ყუნწიანი), თიხის ჩიბუხის ნატეხი და აგრეთვე არქიტექტურული დეტალები. ცალკე აღსანიშნავია ქვის ჯვარი (სიმაღლე — 112 სმ, განი — 102 სმ). მას ტოლი მრგვალი მკლავები და მკლავთა ბოლოებში ბურთოებები აქვს. ჯვარს მკლავები ჩამოტეხილი ჰქონდა, მაგრამ ყველა ჩამონატეხი აღმოჩნდა. ჯვარი იყო ეკლესიის სამხრეთ კედელთან, ეტყობა, მისივე კვარცხლბეკის გვერდით. საყურადღებო აღმონაჩენია აგრეთვე ნახევარწრიული ამოღრუებული ძირბრტყელი ქვა ($d = 62$ სმ, $h = 45$ სმ). იგი, ჩვენი ვარაუდით, სანათლავს ანუ ემბაზს წარმოადგენს. ისიც და ჯვარიც, ალბათ, თხაბა-ერდის ტაძრის არსებობის ადრინდელ ხანას მიეკუთვნება.

ეკლესიის ზეძირკველის დონემდე აღებულ მიწის ფენაში (0,5—2,5 მ) მრავლად გვხვდებოდა ბრტყელი „შემოდობილი“ და ღარისებრი კრამიტის ნატეხები (ზედ რელიეფური ტოლმკლავა და გოლგოთიანი ჯვარია გამოსახული). აღმოჩნდა აგრეთვე 7 ანტეფიქსი. ორ მათგანზე რელიეფურად გამოსახულია ექვსფურცელა ვარდული, დანარჩენებზე კი ტოლმკლავა ჯვრები. გაირკვა, რომ აღმოჩენილი ბრტყელი კრამიტი ორი სხვადასხვა ზომის ყალიბშია მოჭრილი. პირველის აღდგენილი სიგრძე უდრის 41 სმ, განი თავში — 30 სმ, განი ბოლოში — 23,5 სმ, აკეცილი გვერდების სიმაღლე — 4,5 სმ. ამნაირ კრამიტზე იყო სამპწკარიანი ასომთავრული რელიეფური წარწერა, რომელსაც (ჩვენ წარწერას ასე ვკითხულობთ: „ქრისტე შეუნდვენ არსენიმ“. მეორე-ნაირ ყალიბში მოჭრილი კრამიტის სიგრძე უდრის 36,5 სმ, განი თავში — 29 სმ, განი ბოლოში — 22,7 სმ, აკეცილი გვერდების სიმაღლე — 4,5 სმ. მათზეც ასომთავრული რელიეფური, სამპწკარიანი წარწერაა და ამ უკანასკნელს ვკითხულობთ: „ქრისტე შეუნდვენ არსენს მ“. ორივე ყალიბში მოჭრილი კრამიტის თიხა, გამოწვა და ასოთა მოხაზულობა დაახლოებით ერთნაირია, რაც გვაფიქრებინებს, რომ ისინი თანადროულია. ბრტყელ კრამიტზე გამოყვანილი წარწერები პალეოგრაფიულად შეიძლება დათარიღდეს X ს. მეორე ნახევრით — XI ს. პირველი ნახევრით, უფრო კი X ს. მეორე ნახევრით. ამ თარიღს მხარს უჭერს აკად. გ. ჩუბინაშვილის მიერ თხაბა-ერდის მშენებლობის ისტორიის ერთ-ერთ ხანად X—XI სს. გარდამავალი ხანის გამოყოფა, აგრეთვე კრამიტის ზომა და მასზე და ანტეფიქსებზე გამოყვანილი გამოსახულებანი. ამგვარად, თხაბა-ერდის ეკლესია X ს. მეორე ნახევარში ან X—XI სს. მიჯნაზე გადაუხურავთ წარწერებით და ჯვრებით შემკული ბრტყელი

და ღარისებრი კრამიტით (ლავგარდანთან კრამიტის პირველი რიგისათვის კი შემოუყოლებიათ ჯვრებითა და ვარდულებით შემკული ანტეფიქსები).

საქართველოში ტაძართა მშენებლები მეფენი, დიდი საერო და საეკლესიო ფეოდალები თუ ცალკეული თემები იყვნენ. ინგუშეთში ქრისტიანული ეკლესიის აგება საქართველოს სახელმწიფოებრივი პოლიტიკის ერთ-ერთ გამოხატულებად უნდა მივიჩნიოთ და სახელმწიფო თუ საეკლესიო ხელმძღვანელებს მივაწეროთ. თხაბაერდის ბრტყელ კრამიტზე აღნიშნული „არსენიჲმ“, რაკი წარწერის პალეოგრაფიაც იქითკენ გვიბიძგებს, იქნებ მივიჩნიოთ X ს. მეორე ნახევრის ცნობილი მოღვაწედ, ქართლის კათალიკოსად, არსენ მეორედ, ხოლო კერძოდ ასო „მ“ ამოგხსნათ, როგორც „მამათმთავარი“ ან „მთავარეპისკოპოსი“ (მამათმთავარი || მთავარეპისკოპოსი || კათალიკოსი, იხ. ივ. ჯავახიშვილი). მით უმეტეს, რომ როგორც ქართულ ხელნაწერ თუ ეპიგრაფიკულ ძეგლებში არსებული მხოლოდ ასოიანი დაქარაგმების მაგალითების მოხილვამ გვიჩვენა, დაქარაგმების ეს წესი უმთავრესად ბიბლიური სახელების, საეკლესიო თუ საერო თანამდებობის და წოდების აღსანიშნავად იხმარებოდა.

X ს. კრამიტის აღმოჩენა ეკლესიის შიგნით და სახელდობრ იმ კულტურულ ფენაში, რომელიც ჩვენ გვიან შუასაუკუნეებს მივაკუთვნეთ, ალბათ, იმით აიხსნება, რომ ისინი ნაწილობრივ გამოუყენებიათ ეკლესიის მშენებლობის მესამე (აკად. გ. ჩუბინაშვილის მიხედვით) ხანაშიც.

ეკლესიის სამხრეთი კედლის გაყოლებაზე გარედან, ნაცროვანი ფენის ქვეშ გათხრილ იქნა ორი მიწისქვეშა აკლდამა, ეტყობა, თანადროული. მათ იქ არსებობას, როგორც ეს ხშირად გვხვდება ჩრდ. კავკასიის მსგავს სამაროვნებზე, მიგვითითებდა ვერტიკალურად ჩადგმული ქვის ფილები. პირველი სამარხი აგებულია ადგილობრივი ფილაქვითა და კირით. გეგმით წარმოადგენს წაგრძელებულ ოთხკუთხედს ($2,1 \times 1,1 \times 1,18$ მ), გადახურულია ქვის ფილებით, ლორწინებით. შიგნით აკლდამაში ფილაქვებით გამართულია ორი საცხედრე, რომლებიც თავთან ბალიშებივით ამადლებულია, მათზე ესვენა თითო მიცვალებული, ჩონჩხები დამხრობილი იყო თავით დასავლეთისაკენ; იდო გულადმა, ხელები ტანს ჩამოსწვრივ ეწყობოთ, თავები პირისახით მარცხნივ მიბრუნებული. ჩრდილო ჩონჩხს მკერდის არეში შემორჩენილი ჰქონდა ტანსაცმლის მოქარგული ოთხკუთხა ნაჭრები. იქვე აღმოჩნდა მოოქროვილი ბრინჯაოს ორი ბრტყელი, ფიგურული საკიდი და მოოქროვილი ბრინჯაოსავე 2 ბურ-

თისებრი და 3 მსხლისებრი ღილი. მიცვალებულის თავთან იყო რკინის პატარა ცალპირა დანა, ხის ქარქაშის ნარჩენითურთ და სარდიონის მძივი. ფეხებთან იდო ღია მოყვითალო მინის პირმომტვრეული ჭიქა, რომელსაც ელიფსური ბურცობები აქვს. სამხრეთ ჩონჩხთან აღმოჩნდა: ზემოაღნიშნულის მსგავსი ბრინჯაოს 3 ბურთისებრი და 1 მსხლისებრი ღილი და ერთი ფიგურული საკიდი. თავის არეში აქაც აღმოჩნდა ცალპირიანი დანა ხის ქარქაშის ნარჩენითურთ. აკლდამის აღმოსავლეთ კედელში ჩაშენებულ ფილაქვა-თაროზე იდო ღია მოყვითალო მინის თასი.

აკლდამის დასავლეთ კედელში, მის ზედა ნაწილში აღმოჩნდა შეღრმავება ($60 \times 48 \times 22$ სმ). იგი, ეტყობა, წარმოადგენდა აკლდამაში ჩასაძრომს, რომელიც შემდეგ ამოუქოლავთ.

ამ აკლდამას აღმოსავლეთით უშუალოდ ებჯინება მეორე მიწისქვეშა აკლდამა. ეტყობა, ეს ისაა, რომელიც ვ. მილერს გაუთხრია XIX ს. ბოლოს. იგი აშენებულია მოზრდილი, ტლანქად დამუშავებული ქვებითა და კირით. გეგმა წარმოადგენს წაგრძელებულ ოთხკუთხედს ($1,8 \times 1,7 \times 1,5$ მ), გადახურვა თაღოვანია.

დასავლეთ კედელში, მის მარჯვენა ნაწილში აქაც მოწყობილია (50×50 სმ) აკლდამაში შესაძრომი, რომელიც, წინა აკლდამისაგან განსხვავებით, არ იყო ამოქოლილი. აკლდამის იატაკი სწორი და კირმოსხმულია. ძვლები არეულ-დარეული და ძალზე დაშლილი იყო, ისე რომ ვერც დამარხვის წესი და ვერც ჩონჩხთა რაოდენობა ზუსტად ვერ დადგინდა. პრეპარაციისას აღმოჩნდა: რკინის ცალპირა ხისქარქაშიანი დანის ნატეხი, თეთრი მინის მძივი და ორფერი მინის ჭიქის ნატეხები.

თხაბა-ერდში აღმოჩენილი მინის ჭურჭელი ძალზე საყურადღებოა. მას მოყვანილობით, შემკულობით და, ჩანს, თვით მინითაც ზუსტი ანალოგია მოეპოვება ჩრდილო ოსეთში, სტანიცა ზმეისკაიაში გათხრილ, გვიანალანურ კატაკომბურ სამარხებში მოპოვებულ მინის ჭურჭელში, გამთხრელები (ს. კუსაევა, ვ. კუზნეცოვი). იმ ჭურჭელს საქართველოდან, ამიერკავკასიიდან, შეტანილად მიიჩნევენ. ამ მოსაზრებას კიდევ უფრო ამტკიცებს ქართულ სამყაროსთან მჭიდროდ დაკავშირებულ თხაბა-ერდის ტაძართან გათხრილ სამარხებში სრულიად იმნაირივე ჭურჭლის აღმოჩენა. ამასთანავე უნდა აღვნიშნოთ, რომ არც საქართველოში, სადაც მინის წარმოება იმ დროისათვის მრავალსაუკუნოვან ისტორიას ითვლიდა, და არც ამიერკავკასიაში აბსოლუტურად მსგავსი მასალა ჯერ არაა გამოვლენილი. ანალოგები, ორნამენტის მხრივ ზოგიერთი მსგავსების გარდა, ვერ მოეძებნათ ვერც აღმოსავლეთისა და ვერც

დასავლეთის ქვეყნებში ცნობილ მინის წარმოების ცენტრების პროდუქციაში. ისე რომ მინის იმ ჭურჭლის კონკრეტული წარმომავლობის საკითხს ჯერჯერობით ღიად ვტოვებთ.

თხაბა-ერდისთან ჩვენ მიერ გათხრილი მიწისქვეშა აკლდამები აღწავლით და შენების ხერხებით ითვლება დამახასიათებლად ჩრდილო კავკასიისათვის, კერძოდ ალანური კულტურის აღმოსავლური ლოკალური ვარიანტისათვის, რომელიც ვ. კუზნეცოვმა გამოყო. ჩვენ მათ, სამარხთა ტიპების, სამარხეული ინვენტარისა და სტრატиграფიული დაკვირვების მიხედვით, XI—XII სს. ვათარილებთ.

აქვე უნდა შევჩერდეთ თხაბა-ერდისთან დაკავშირებულ მეტად მნიშვნელოვან წარწერაზე, რომლის დ. ბაქრაძისეული წაკითხვაც გამოქვეყნებული აქვს ვ. მილერს (MAK, I, 1888, გვ. 20, ნახ. 31, წარწერა № 2). ის ქვა თხაბა-ერდიდან XX ს. დასაწყისში გადაუტანიათ და ამჟამად ქ. გროზნის სამხარეთმცოდნეო მუზეუმში არის. მისი ბაქრაძისეული წაკითხვა არაა ზუსტი და ეს თავის დროზე აღნიშნა აკად. გ. ჩუბინაშვილმა. ჩვენ მიერ გადმოღებულმა ასლმა იმ წარწერისა ასეთი ტექსტი მოგვცა: „ქ რ ი ს ტ ე ა დ ი დ ე ა ღ - მ ო ს ა ვ ლ ე თ ი ს ა პ ა ტ რ ი ა რ ქ ი მ ქ ი ზ ე კ ა მ ი ნ“, წარწერაში იხსენიება XI ს. I მესამედის ქართლის კათალიკოს-პატრიარქი მელქისედეკ I. რაც შეეხება წარწერას ვ. მილერის მიერ თხაბა-ერდიში ნაპოვნ კრამიტზე (რომელიც მან შეცდომით სამარხეულ ფილად მიიჩნია), მას ჩვენ, დ. ბაქრაძისაგან განსხვავებით, ასე ვკითხულობთ: „ქ რ ი ს ტ ე შ ე უ ნ დ ვ ე ნ ა რ ს ე ნ ს“.

ასეთია, ზოგადად, თხაბა-ერდის ტაძრისა და მისი შემოგარენის არქეოლოგიური შესწავლის შედეგი. აღმოჩენილი არქეოლოგიური მასალები დამატებით განამტკიცებენ აკად. გ. ჩუბინაშვილის თარიღების სისწორეს და საფუძველი გვეძლევა თხაბა-ერდის გადათარიღებისა: ძველი თარიღი — XII ს. (თუ არ ჩავთვლით ბაქრაძისეულ დათარიღებას, IX ს., რაც თხაბა-ერდის წარწერათა არასწორად წაკითხვას და ინტერპრეტაციას ემყარებოდა) ეფუძნებოდა ხალხურ გადმოცემებს, რომლებიც თამარ მეფის ხანას აკუთვნებდნენ ტაძარს და ძეგლის არა საკმაო სიღრმით შესწავლას. ეს თარიღი განსაკუთრებით დამკვიდრდა ლიტერატურაში პროფ. ე. კრუპნოვის მიერ თხაბა-ერდის შესწავლის შემდეგ.

როგორც ჩრდილო კავკასიაში ქრისტიანული ძეგლების წარმოშობა-გავრცელების ანალიზიდან გამომდინარეობს, X—XI სს. მიჯნაზე საქართველოში ჩანს ჩრდილო კავკასიით დაინტერესების

რალაც მძლავრი ტალღა, რის მიზეზიც საქართველოს სახელმწიფო ვითარების წიაღსა და აგრეთვე ჩრდ. კავკასიის ხალხთა ისტორიული განვითარების პროცესშია საძიებელი.

თხაბა-ერდში მუშაობისასვე მოვიხილეთ მისგან 2—3 კმ დაცილებით, მდ. ასის დაყოლებაზე, ს. ტარგიმის პირდაპირ მდებარე, ინგუშეთში მეორე უმნიშვნელოვანესი ძეგლი ქრისტიანობისა, ალბი-ერდის „დარბაზული“ ეკლესია. იგი დიდი ხანია ცნობილია და მის თარიღად, ისევ ზოგად მოსაზრებათა მიხედვით, XI—XIII სს.-ა მიღებული. ამჟამად მხოლოდ იმას დავჯერდებით, რაც ადრე არ იყო აღნიშნული ლიტერატურაში. ტაძარი კრამიტით ყოფილა გადახურული. იქ შეგროვილი ნატეხების მიხედვით აღდგენილი ბრტყელი კრამიტის სიგრძე უდრის 36,5 სმ, განი თავში — 27 სმ, განი ბოლოში — 23,5 სმ, აკეცილი გვერდების სიმაღლე — 4,5 სმ. ისინი კარგად განლექილ-გამომწვარი თიხისაა და ყალიბშია მოჭრილი. საყურადღებოა, რომ საკუთხეველში, მის მარჯვენა ნაწილში, 3-ოდე მეტრის სიმაღლეზე აღმოჩნდა ღვიძლისფერი საღებავით გამოყვანილი ორი ასომთავრული ასო, ქარაგმით: „წმიდა“. აღმოსავლეთი სარკმლის მარცხნივ, ქვემოთ 75 სმ-ზე კი იმგვარივე საღებავით დახატულია ჯვარი, რომლის მარჯვენა მკლავთან არის 3 ასომთავრული ასო, ქარაგმით: „ქრისტესი“. როგორც ჩანს, ეკლესია მოხატული ყოფილა.

აუცილებელია ალბი-ერდის ეკლესიის დაუყოვნებლივ შეკეთება-რესტავრაცია და წინასწარ კი მისი არქეოლოგიურად შესწავლაც.

ბ. ნასიძე, ზ. კალანდაძე

თორი-ლიკანის არქეოლოგიური ექსპედიცია 1969 წელს

ბორჯომიდან 12 კმ დაშორებით, მტკვრის მარჯვენა შემაღლებულ ნაპირზე, სოფ. ჭობისხევის ქვემოთ მდებარეობს დიდი ფართობის მქონე ნასოფლარი „ნადიკრები“. იქ მრავლადაა დაცული შენობათა ნაშთები, ხეებითა და ძეძვნარით დაფარული. იგი ტყიან ტერასებადაა განლაგებული და არქეოლოგიურად ყურადსაღები ნასახლარებიც იმ ტერასებზე იმყოფება. ნასოფლარში სულ 10 ტერასა დაითვლება.

საანგარიშო წელს გაითხარა სულ ქვედა ტერასაზე შემონახული ნასახლარი. იგი შედგება ორი მრგვალი საცხოვრებელი სენაკისა და